

O. Dariusz Kasprzak OFM Cap.

Historia patriarchatu i rytu akwilejskiego (IV–VII w.)

Wstęp

Fakt powstania nowego rytu partykularnego w ramach liturgii chrześcijańskiej zawsze stanowił w Kościele ewidentny znak osiągnięcia dojrzałości przez dany Kościół lokalny, który od tego momentu stawał się zdolny do celebrowania wiary katolickiej i apostołskiej, we własny i charakterystyczny dla siebie sposób¹. Ryty lokalne powstawały lub zanikały zawsze w konkretnym Kościele lokalnym i w określonym czasie rozwoju teologicznego samego chrześcijaństwa. W procesie ich formowania nie mniej ważne były też kolejne fazy kształtowania się samej liturgii: okres gestów, moment kreatywności oraz epoka kodyfikacji liturgicznej². Niniejszy artykuł zawiera charakterystykę starożytnego Kościoła Akwilei (IV–VII w.) – jako środowiska, w którym kształtowała się jego własna liturgia, a następnie omawia podstawowe cechy rytu akwilejskiego w tym samym czasie.

---

¹ Por. A. M. Triacca, *Liturgia e tradizione*, [w:] *Dizionario patristico e antichità cristiana*, II, red. A. Di Berardino, Casale Monferrato 1983, s. 1979–1990.

² Por. J. Pinell, *Liturgie locali antiche (origine e sviluppo)*, [w:] *Nuovo dizionario di Liturgia*, red. D. Sartore, A. M. Triacca, Roma 1984², s. 777.

Historia patriarchatu Akwilei

Akwileja od IV wieku stanowiła ważny ośrodek życia politycznego i kościelnego³. Na liturgię kościoła akwilejskiego największy wpływ wywierała niewątpliwie tradycja liturgiczna lokalnych Kościołów Wenecji, Recji, Noricum, Panonii oraz Savii⁴. Pierwszą pewną wzmianką historyczną o biskupie Akwilei jako o metropolicie rejonu Akwilei jest list św. Leona Wielkiego z 442 roku, w którym papież polecał ówczesnemu biskupowi Akwilei – Delfinusowi (434–443)⁵ zwołanie synodu lokalnego w celu wykorzenia pelagianizmu⁶.

W wyniku schizmy tzw. *trzech rozdziałów* (*tria capita*)⁷, nastąpiło formalne zerwanie więzi z Rzymem, najprawdopodobniej na zwołanym

³ Por. S. Tavano, *Aquileia Cristiana*, „Antichità altoadriatiche” [dalej: AAAd] 3 (1972), s. 9–210; L. Cracco Ruggini, *Religiosità e Chiese nelle Venezie (II–V secolo)*, AAAd 47 (2000), s. 17–42; G. Cuscito, *Cristianizzazione e modifiche dell’ambiente urbano e rurale in Istria fra II e V secolo*, AAAd 47(2000), s. 439–469; C. Sotinel, *Aquilée de Dioclétien à Théodose*, AAAd 54 (2003), s. 375–392; G. A. Cecconi, *Aquileia come centro amministrativo in età imperiale*, AAAd 54 (2003), s. 405–423; R. Bratož, *Aquileia tra Teodosio e i Longobardi (379–568)*, AAAd 54 (2003), s. 477–527.

⁴ Por. G. C. Menis, *I confini del patriarcato di Aquileia*, Trieste 1964; E. Cattaneo, *Il governo ecclesiastico nel IV secolo nell’Italia settentrionale*, AAAd 22/1 (1982), s. 175–187; G. Cuscito, *Il Concilio di Aquileia (381) e le sue fonti*, AAAd 22/1 (1982), s. 189–253; G. Spinelli, *Ascetismo, monachesimo e cenobitismo ad Aquileia nel secolo IV*, AAAd 22/1 (1982), s. 273–300; G. Cuscito, *Il cristianesimo ad Aquileia dalle origini al Ducato longobardo*, AAAd 54 (2003), s. 425–476.

⁵ Tak twierdzi G. Fedalto (*Una chiesa due patriarcati*, [w:] *Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileiensis I* [dalej: CSEA I], Roma 1999, s. 300). Natomiast innym badaczom, jak np. G. Cuscito, wydaje się prawdopodobne, że pierwsze odniesienia do biskupstwa Aquilei jako metropolii kościelnej miały miejsce jeszcze wcześniej, tj. już dnia 3.09.381 r., podczas synodu lokalnego w Akwilei (por. G. Cuscito, *Il concilio di Aquileia (381) e le sue fonti*, AAAd 22/1(1982), s. 189–253).

⁶ Leon Wielki, *Epistola 1. Ad aquileiensem episcopum*, [w:] *Patrologiae cursus completus. Series Latina* [dalej: PL] 54, 593 A–597 A; zobacz też opracowanie: G. C. Menis, *Le giurisdizioni metropolitiche di Aquileia e di Milano nell’antichità*, AAAd 4 (1973), s. 272–273.

⁷ Aby pozyskać monofizytów, cesarz Justynian wystąpił przeciw nauce trzech teologów z okresu Soboru Efeskiego: Teodora z Mopswestii († 428), Teodoreta z Cyru († 458) i Ibsa z Edessy († 457), gdyż niektóre ich poglądy, ujęte w tak zwane *trzy rozdziały* (*tria capita*), potępiono już wcześniej jako rzekomy fundament nestorianizmu, w rzeczywistości zaś dlatego, że posługiwano się pismami tych uczonych przeciw monofizytyzmowi. Na II Soborze Konstantynopolitańskim z 553 r. potępiono tzw. *trzy rozdziały* zgodnie z uprzednimi orzeczeniami cesarza. Justynian żądał podpisania soborowych uchwał przez wszystkich biskupów, zwłaszcza nieobecnych na soborze. Metropolici – mediolański Ausano i akwilejski Paulin potępiłi uchwały soborowe i zerwali jedność z papieżem Pelagiuszem. Schizma mediolańska została zakończona wcześniej (w 571 r.) niż akwilejska (w 699 r.). Więcej na ten temat: F. X. Murphy, P. Sherwood, *Konstantinopol II und III*, Mainz 1990; K. Schatz, *Sobory powszechne. Punkty zwrotne w historii Kościoła*, tłum. J. Zakrzewski, Kraków 2001, 71–76.

w 553 roku synodzie lokalnym w Akwilei, kiedy to biskupi rzymskiej *regio Venetia et Histria* oraz biskupi mediolańscy regionu *Aemilia et Liguria*⁸, nie przyjęli postanowień II Soboru Konstantynopolitańskiego z roku 553, zerwali łączność kościelną z biskupem Rzymu i ogłosili się zwierzchnikami niezależnych Kościołów. Aby podkreślić tę hierarchiczną niezależność od Kościoła Rzymu, Kościół Akwilei ogłosił się patriarchatem⁹.

W roku 568 Longobardowie zajęli region Friulii, z zamiarem późniejszego wyrwania spod dominacji bizantyjskiej całej Italii północnej, Imperium Wschodnie utrzymało jednak panowanie nad wybrzeżem regionu Istria. Ze względów politycznych położone na lagunie i połączone groblą ze stałym lądem Grado stało się najpierw stolicą zarządu ziem pozostających pod administracją bizantyjską. Natomiast patriarcha Akwilei, Paulin, z racji bezpieczeństwa przeniósł tymczasowo siedzibę patriarchatu z Akwilei do oddalonego o 11 kilometrów Grado. Kościół Akwilei ze względu na przyjęcie potępianych przez Rzym tzw. *trzech rozdziałów* pozostawał w stanie schizmy. Dnia 3 listopada 579 r., pod przewodnictwem bp. Eliasza (575–587)¹⁰, odbył się w Grado synod prowincjalny, na którym biskupi metropolii Aquilei, tj. wybrzeża weneckiego, Istrii oraz ziem zajętych przez Longobardów ogłosili lojalność kościelną wobec metropolity Akwilei/Grado. Był to wyraźny akt jedności duchowej tamtejszych biskupów, dokonujący się ponad podziałami administracyjnymi Bizantyjczyków i Longobardów, podkreślający także niezależność patriarchatu Akwilei od Rzymu¹¹.

Po śmierci bp. Sewera (589–605/607), następcy bp. Eliasza, patriarchat podzielił się na dwie części: patriarcha Kandydian (606/610–612?), wspierany przez Bizantyjczyków, urzędował w Grado, zaś patriarcha

⁸ Por. V. Peri, *Aquileia nella trasformazione storica del titolo patriarcale*, AAAd 38 (1992), s. 41–63; E. Stein, *Chronologie des métropolitains schismatiques de Milan et d'Aquilée-Grado*, „Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte” 39 (1945), s. 126–136; S. Tavano, *Il Patriarcato da Aquileia a Venezia*, AAAd 38 (1992), s. 137–154.

⁹ Por. G. C. Menis, dz. cyt., s. 271–294.

¹⁰ Odnośnie do chronologii rządów biskupów Akwilei i Grado oparłem się na listach patriarchów i biskupów (*Liste patriarcali e vescovili*) sporządzonych przez G. Fedalto w *Aquileia una chiesa due patriarcati*, CSEA I, Roma 1999, s. 297–381.

¹¹ Por. G. Cuscito, *La fede calcedonese e i concili di Grado (579) e di Marano (591)*, AAAd 17/1 (1980), s. 207–230; R. Cessi, *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriore al Mille. Testi e documenti di storia e letteratura latina medievale*, vol. I, Venezia 1991, s. 7–13.

Jan (*Johannes abbas*, 605–607), opat w Akwilei, jako ordynariusz biskupów pozostających pod panowaniem longobardzkim¹². Z tego względu od roku 607 można mówić o dwóch konkurencyjnych patriarchatach: ortodoksyjnym w Grado i schizmatycznym w Akwilei. Patriarchaty Akwilei i Grado ze względów politycznych i religijnych pozostawały w schizmie aż do 699 roku, kiedy to synod zjednoczeniowy w Pawii położył kres samej schizmie, ale jeszcze nie podziałowi administracyjnemu. W ciągu 100 lat ukonstytuowały się bowiem dwie odrębne jednostki administracji kościelnej: oddzielne patriarchaty w Akwilei i w Grado. Linia patriarchów Grado rozpoczęła się zatem od 607 roku, jednak bp Kandydian nosił jeszcze tytuł patriarchy Akwilei, dopiero jego następcą, bp Epifaniusz (612?–613?), został nazwany patriarchą Grado. Natomiast tytuł ten przeszedł na biskupa ordynariusza Wenecji w 1451 roku¹³.

Akwileja z całym regionem Friulii przeszła pod panowanie longobardzkie, natomiast wybrzeże z biskupstwami Grado i Wenecji pozostało pod panowaniem bizantyjskim. Po synodzie unijnym w Pawii biskupstwa Akwilei i Grado pozostały jednak przy tytułach Kościołów patriarchalnych. Sam patriarchat Akwilei został zniesiony w 1751 roku bullą papieża Benedykta XIV, a na jego miejscu zostały stworzone dwie nowe diecezje: Udine i Gorizia¹⁴.

¹² Por. S. Tavano, *Aquileia e Grado. Storia Arte e Cultura*, Trieste 1986, s. 1–483; G. Michelutti, *Aspetti istituzionali dello stato patriarcale*, [w:] *Friuli Venezia Giulia. Scuola e Cultura VII* (1995) 54, s. 143–173; por. S. Tavano, G. Bergamini, *I Patriarchi. Quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa centrale*, Milano 2000.

¹³ Por. G. Cuscito, *La fede calcedonese...*, art. cyt., s. 207–230; C. G. Mor, *Bizantini e Langobardi sul limite della laguna*, AAAd 17/1 (1980), s. 231–264; A. Niero, *Dal patriarcato di Grado al patriarcato di Venezia*, AAAd, 17/1 (1980), s. 265–284; G. Fedalto, *Aquileia una chiesa due patriarcati*, CSEA I, s. 111–271.

¹⁴ Por. G. Cuscito, *Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria*, [w:] *Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia II/3*, Trieste 1977; Ch. Pietri, *Rome et Aquilée: deux églises du IVe au VIe siècle*, AAAd 30 (1987), s. 225–253; V. Peri, *Aquileia nella trasformazione storica del titolo patriarcale*, AAAd 38 (1992), s. 41–63; G. C. Menis, *La formazione dello stato patriarcale del Friuli (VIII–XI sec.)*, AAAd 38 (1992), s. 65–84; R. Härtel, *Aquileia. Capitale amministrativa del Patriarcato*, AAAd 38 (1992), s. 85–114; G. Fedalto, *La fine del Patriarcato di Aquileia. Aggiornamenti bibliografici*, AAAd 38 (1992), s. 115–136; S. Tavano, *Il Patriarcato da Aquileia a Venezia*, AAAd 38 (1992), s. 137–154.

Pierwotny ryt akwilejski IV–V wiek

Jednymi z pierwszych wzmianek historycznych o rycie akwilejskim były uwagi słynnego pisarza i tłumacza, św. Rufina z Concordii/Akwilei (345–410)¹⁵, dotyczące formuły Symbolu chrzcielnego w Kościele Akwilei w IV wieku¹⁶. Z jego pism wynika, że pomiędzy ówczesnym Kościołem Akwilei a Kościołem egipskiej Aleksandrii istniała jakaś łączność eklezjalna¹⁷, co zresztą potwierdziły np. kilkukrotne wizyty w Akwilei św. Atanazego, patriarchy Aleksandrii, podczas jego zachodniego wygnania¹⁸. Natomiast od św. Hieronima ze Strydonu, który przebywał

---

¹⁵ Odnośnie do pewnego zamieszania w nazewnictwie dotyczącego Rufina, pisarza i tłumacza, należy wyjaśnić, że urodził się on w Concordii (pod Akwileją, reg. Wenecja) w 345 r., co potwierdził św. Hieronim ze Strydonu, który nazywał go Rufinem z Concordii, natomiast za Palladiuszem zaczęto go też nazywać Rufinem z Akwilei (Palladiusz, *Opowiadania dla Lausosa* 46, 5: „[...] W pobliżu zamieszkał Rufin z italskiej Akwilei, człowiek równie szlachetny”: *Źródła monastyczne* 12, tłum. S. Kalinkowski, oprac. M. Starowieyski, Kraków 1996, s. 195). Więcej na ten temat por. G. Fedalto, *Rufino di Concordia (345 c. – 410/11) tra Oriente ed Occidente*, Roma 1990; H. R. Drobner, *Tirano Rufino di Concordia (Aquileia)*. *Bibliografia*, „Augustinianum” 40 (2000), s. 461–517.

¹⁶ Zob. Rufin z Akwilei, *Apologia quam pro se misit Rufinus presbyter ad Atanasium romanae urbis episcopum*, 2: „Quamuis igitur fides nostra persecutionis haereticorum tempore, cum in sancta Alexandrina ecclesia degeremus, in carceribus et exiliis, quae pro fide inferebantur, probata sit, tamen et nunc si qui est, qui uel temptare fidem nostram cupit uel audire uel discere sciat quod de Trinitate ita redimus quod unius naturae sit unius deitatis unius eiusdemque uirtutis atque substantiae. Nec inter Patrem et Filium et Spiritum Sanctum sit prorsus ulla diuersitas, nisi quod ille Pater est et hic Filius et ille Spiritus Sanctus. Trinitas in subsistentibus personis, unitas in natura atque substantia”: *Tyrannii Rufini, Scripta apogetica. Corpus scriptorum ecclesiae aquileiensis* V/1 [dalej: CSEA V/1], M. tekst i red. Simonetti, Roma 1999, s. 68, 70. Szerzej na temat samej liturgii chrzcielnej w Akwilei w IV w. zobacz opracowanie L. Quarino, *Il battesimo nel rito aquileiese*, Udine 1967.

¹⁷ Zob. Rufin z Akwilei, *Apologia quam pro se misit Rufinus*, 8: „Ego enim praeter hanc fidem quam supra exposui, id est, quam ecclesia Romana et Alexandrina et Aquileiensis nostra tenet quaeque Ierosolymis praedicatur, aliam nec habui umquam nec habeo, in Christi nomine, nec habebō. Et si qui aliter credit, quisque ille est, anathema sit. Reddent autem in die iudicii rationem hi qui offendicula et dissensiones et scandala fratribus propter inuidiam solam generant et liuorem” – CSEA V/1, s. 74.

¹⁸ Św. Atanazy z Aleksandrii podczas swego drugiego wygnania na Zachodzie w latach 339–346 odwiedził Akwileję co najmniej dwukrotnie: w 342–343 r., kiedy spotkał się z jej biskupem Protazym, oraz w 345 r.; por. Atanazy z Aleksandrii, *Apologia ad Constantium*, (*Sources Chrétiennes* 56, dalej: SCh), red. J. M. Szymusiak, Paris 1958, s. 90–91, 93, 104; G. Fedalto, *Aquileia una chiesa due patriarchati*, CSEA I, s. 24.

w Akwilei w latach 370–373, wiemy, że tamtejszy bp Fortunanzian († po 360) „napisał do poszczególnych rozdziałów Ewangelii krótkie, w mało wyrobionym języku, komentarze”¹⁹.

O pierwotnej liturgii Kościoła Akwilei z końca IV i początków V wieku, kiedy kształtowała się faza gestów liturgicznych oraz tzw. moment kreatywności liturgicznej, najpełniej dowiadujemy się z kazań bp. Chromacjusza z Akwilei²⁰ (ur. 335–340 – zm. 407–408)²¹. *Sermones* były wygłaszane przez biskupa podczas trwania roku liturgicznego oraz w szczególnych sytuacjach wspólnoty kościelnej Akwilei, dlatego stanowią one pierwszorzędne źródło poznania tradycji liturgicznej Akwilei na przełomie IV i V wieku: szczególnie dotyczącej świąt Bożego Narodzenia i Objawienia Pańskiego, Świąt Paschy połączonych z celebracją wprowadzenia w sakramenty, czasu liturgicznych obchodów Wniebowstąpienia oraz uroczystego poświęcenia kościoła w Concordii²².

¹⁹ Hieronim ze Strydonu, *O mężach sławnych*, 97: „Fortunatianus, natione Afer, Aquileiensis episcopus, imperante Constantio, in Evangelia, titulis ordinatis, brevi et rustico sermone scripsit commentarios: et in hoc habetur detestabilis, quod Liberium, Romanae urbis episcopum, pro fide ad exilium pergentem, primus sollicitavit ac fregit, et ad subscriptionem haereseos compulsi” – PL 23, 697 B-C („Fortunacjan, Afrykańczyk, biskup Akwilei, za rządów Konstancjusza napisał do poszczególnych rozdziałów Ewangelii krótkie, w mało wyrobionym języku, komentarze. W tym niegodnie zawinił, że Liberiusza, biskupa miasta Rzymu, gdy go prowadzono na wygnanie za wiarę, pierwszy pobudzał i go załamał i do podpisania herezji nakłonił” – *Pisma starochrześcijańskich pisarzy* 6 [dalej: PSP], przekł. W. Szoidrski, Warszawa 1970, s. 112). Hieronim był znany z tego, że zdarzało mu się w pismach przez złośliwość fałszywie oddać fakty. Jak zaznacza w komentarzu J. M. Szymusiak, *Komentarz do nr 97, PSP 6*, s. 112–113: „Fortunacjana (Fortunatiusa) bp. Akwilei (IV w.) wspomina Atanazy w *Apologii do cesarza Konstancjusza* 3 i 27 – *Patrologiae cursus completus. Serie Graeca* 25 [dalej: PG], 600 B i 629 B; nie mówi, że jest heretykiem, ale tylko, że potępił go (Atanazego) jak inni biskupi Zachodu (por. Hilary, *Fragm. Hist.* I, 5–6: PG 10). Liberiusz także nie podpisał heretyckiego wyznania wiary, ale Hieronim oczernia Liberiusza, aby bronić Damazego, swego protektora, który został wybrany jako następcą Feliksa II. Wspomniane dzieło nie zachowało się”.

²⁰ Zob. Chromace d’Aquilée, *Sermons*. t. 1 (*Sermons 1–17*), t. 2 (*Sermons 18–41*), tekst kryt. J. Lemarié, tłum. francuskie H. Tardif, Paris t. 1 – 1969, t. 2 – 1971; San Cromazio di Aquileia, *I Sermoni*, tekst kryt. J. Lemarié, red. i tłum. włoskie G. Banterle, *Scriptori dell’area santambrosiana* 3/1, Milano–Roma 1989; Chromacjusz z Akwilei, *Sermi*, Chromacjusz z Akwilei, *Kazania i homilie*, PSP 49, tłum. E. Ryznar, oprac. E. Stanuła, Warszawa 1990.

²¹ Por. E. Stanuła, *Chromacjusz z Akwilei – człowiek i jego dzieło*, [w:] PSP 49, s. 5.

²² Por. J. Lemarié, *La liturgie d’Aquilée au temps de Chromace*, SCH 154, s. 82, 107; G. Trettel, „*Mysterium*” e „*Sacramentum*” in S. Cromazio, Trieste 1979; tenże, „*Celebrare*” i *misteri* in Cromazio d’Aquilée, „*Ephemerides liturgicae*” 94 (1980), s. 27–68, 145–169.

Święta Epifanii/Bożego Narodzenia

Pod koniec IV wieku obchodzenie świąt Narodzenia Pańskiego w dniu 25 grudnia było na Zachodzie zjawiskiem w miarę nowym i wprowadzanym stopniowo²³. Zasadniczo okazję do celebrowania Wcielenia stanowiło święto Epifanii. Liturgiczne wyrażenie wiary we Wcielenie Boga koncentrowało się głównie na odtwarzaniu misterium Narodzin – objawienia się Boga-Człowieka w osobie Jezusa, a mniej na uznaniu wielkości Boga – objawionej w świecie dzięki pokłonowi Magów²⁴. Pierwszym pewnym dokumentem rzymskim poświadczającym istnienie na Zachodzie odrębnego od Epifanii święta Bożego Narodzenia celebrowanego dnia 25 grudnia był tzw. *Depositio Martyrum* z 353/354 roku, w którym figurowało wyrażenie: „VIII Kal. Jan. natus Christus in Betleem Judae”²⁵.

Natomiast obchody Epifanii, świętowanej od IV wieku (najstarsze świadectwo stanowią tu *Acta męczeńskie Filipa z Heraklei* z 304 r.²⁶) w dniu 6 stycznia, na Zachodzie ewoluowały stopniowo w święto Chrztu Pańskiego. Dokonywało się to powoli, gdyż Kościół rzymski jeszcze w 376 roku dla uczczenia Bożego Narodzenia świętował zarówno 25 grudnia, jak i 6 stycznia w dniu Epifanii²⁷. Odnośnie do uroczystości Epifanii jako święta liturgicznego odrębnego od Bożego Narodzenia, to dla liturgii kościołów Zachodu nie istnieją wiarygodne poświadczenia obchodzenia tej uroczystości w dniu 6 stycznia przed pontyfikatem papieża św. Leona Wielkiego (440–465), choć niektórzy historycy liturgii chrześcijańskiej twierdzą, że spotyka się takie wzmianki już w cza-

²³ Por. B. Botte, *Les origines de Noël et de l'Épiphanie*, Louvain 1932.

²⁴ Por. F. Nikolasch, *Zur Ursprung des Ephiphaniiefestes*, „Ephemerides Liturgicae” 82 (1968), s. 393–429.

²⁵ Por. M. Righetti, *Manuale di storia liturgica*. II. *L'anno liturgico*, Milano 1998², s. 66, podaje, że *Depositio Martyrum* stanowiło część kalendarza Philocalusa, który poprzedzał tzw. *Depositio episcoporum* Rzymu, gdzie jako ostatni był wymieniony papież Sylwester, zmarły w 335 r., co mogłoby przesunąć datę powstania samego kalendarza na rok 336, a zatem święta Bożego Narodzenia mogłyby być hipotetycznie obchodzone w Rzymie właśnie w 336 r.; por. też: V. Ryan, *Adwent, Boże Narodzenie, Objawienie Pańskie*, Kraków 1998, s. 47–50.

²⁶ B. Nadolski, *Objawienie Pańskie (Epifania)*, [w:] *Leksykon liturgii*, red. B. Nadolski, Poznań 2006, s. 1058–1061; por. J. Lemarié, *La manifestazione del Signore*, Milano 1960.

²⁷ M. Righetti, dz. cyt., s. 66.

sach papieża Innocentego I (401–417)²⁸. Z Rzymu obchodzenie Bożego Narodzenia dnia 25 grudnia przenikało powoli do rzymskiej Afryki północnej (świadczenia u Optata z Milewi oraz u św. Augustyna z Hippony), do północnej Italii (św. Ambroży z Mediolanu), oraz do Kościołów na Wschodzie (Arafat Syryjczyk, św. Jan Chryzostom, św. Grzegorz z Nazjanzu, Paweł z Emessy)²⁹.

Jeśli chodzi o liturgię Epifanii w Kościołach Emilii, Ligurii, Wenecji i Istrii pod koniec IV wieku, to w jej celebracji na Zachodzie nigdy specjalnie nie skupiano się na adoracji Magów, choć wspomniano to wydarzenie, co odróżniało liturgiczną tradycję zachodnią od tradycji chrześcijańskiego Wschodu. W Mediolanie za czasów św. Ambrożego (340–397) uroczystość Epifanii była powiązana jako święto liturgiczne z wspomnieniem Chrztu Pańskiego. Historycznie w liturgii zachodniej zmiana polegająca na zastąpieniu świętowania Bożego Narodzenia w dniu 6 stycznia jako Epifanii³⁰, na 25 grudnia – jako nowego dnia, w którym Chrystus przyszedł na świat jako prawdziwe słońce, jest poświadczona najwyraźniej w kazaniach bp. Turynu – św. Maksyma (ok. 398 – ok. 423)³¹. Święty Maksym jest na Zachodzie ostatnim i jedynym

²⁸ Por. C. Coebergh, *L'Épiphanie à Rome avant S. Leon. Un indice pour l'année 419*, „Revue Bénédictine” 75 (1965), s. 304–307.

²⁹ Por. M. Righetti, dz. cyt., s. 70–72.

³⁰ Zob. Maksym z Turynu, *Sermo* 13a, 1 (Epifania jako Boże Narodzenie): *Scriptores circa Ambrosium 4. Maximi Episcopi Taurinensis Sermones* [dalej: SCA 4], red. tekstu A. Mutzenbecher, noty i indeksy G. Banterle, Roma–Milano 1991, s. 74; *Sermo* 13a, 2 (Epifania to drugie Narodzenie Pana): SCA 4, 74; *Sermo* 65, 1 (w tym dniu wspomina się chrzest Chrystusa i cud w Kanie Galilejskiej): SCA 4, 314; *Sermo* 100, 1 (w tym dniu Chrystus przyszedł powtórnie na świat w sakramentach): 446.448; *Sermo* 101, 2 (w tym dniu po raz pierwszy objawił się Zbawiciel świata): SCA 4, 452.

³¹ Maksym z Turynu, *Sermo* 13a, 3 (dziś wspomina się chrzest Chrystusa): SCA 4, 70; *Sermo* 45, 1 (w tym dniu wszedło nowe Słońce – Chrystus): SCA 4, 216.218; *Sermo* 60, 1–2 (Narodzenie Pana powinno się celebrować donioślej niż narodziny ziemskiego imperatora): SCA 4, 278.280; *Sermo* 61a, 2 (oddajemy cześć narodzeniu Pana przez czystość dusz): SCA 4, 290.292; *Sermo* 61b, 1 (ten dzień jest nazwany nowym słońcem): SCA 4, 292.294; *Sermo* 97, 1 (ponieważ nie jesteśmy godni, aby mówić z Bogiem, oddajemy Mu cześć wspólnie z aniołami): SCA 4, 434.436; *Sermo* 97, 2 (pasterze pierwsi poznali Narodziny Pana): SCA 4, 436; *Sermo* 97, 3 (Pan zstąpił na dziewicę, tak jak deszcz spadł na welon): SCA 4, 438; *Sermo* 99, 1–2 (w dniu narodzin Chrystusa wydłużają się dni, a skracają się wraz z narodzinami św. Jana Chrzciciela): SCA 4, 442.444. Szerzej na temat rozwoju liturgii Epifanii i Bożego Narodzenia na Zachodzie na podstawie świadectw św. Maksyma z Turynu zob. podstawowe studium A. Mutzenbecher, *Der Festinhalt von We-*

w tamtym czasie świadkiem celebrowania uroczystości Narodzenia Pańskiego w dzień Epifanii³². Natomiast o odmiennym kształtowaniu się w tym samym czasie liturgii zachodniej podczas Bożego Narodzenia i Epifanii, wskazują teksty św. Paulina, biskupa Noli (353–431), który połączył w liturgii Epifanii wspomnienia trzech epizodów: chrztu Jezusa, adoracji Magów oraz przemienienia wody w wino w czasie wesela w Kanie Galilejskiej, jako przejawów boskości Chrystusa³³.

Za czasów Chromacjusza uroczystość Bożego Narodzenia Pańskiego była obchodzona w Akwilei jeszcze łącznie, jako Boże Narodzenie-Epifania. Dlatego autor ten podkreślał wspomnienie narodzin Jezusa jako Zbawiciela³⁴, chrzest Pański³⁵ jako Objawienie się Trójcy Świętej i odpuszczenie grzechów wierzącym³⁶, mówił o oddaniu Nowonar-

inachten und Epiphanie in der echten Sermones des Maximus von Turin, *Studia patristica* 5 (TU 80), Berlin 1962, s. 109–116; por. też: I. Biffi, *Teologia e spiritualità del «dies beatissimus Epifaniae»* in s. Massimo di Torino, „Ambrosius” 40 (1964), s. 517–544; L. Padovese, *Sermoni di S. Massimo di Torino 1. Liturgia del Natale e dell'Epifania. 2. Liturgia della Quaresima e della Pasqua*, Casale Monferrato 1985.

³² Maksym z Turyngu, *Sermo* 45, 2: SCA 4, 218; *Sermo* 101, 2: SCA 4, 452. Wg opinii A. Mutzenbecher, *Bestimmung den echten Sermones des Maximus Taurinensis*, *Sacris Erudiri* 12 (1961), 197–293, szczególnie 240 n., za wyjątkiem św. Maksyma z Turyngu, nie istnieją już na Zachodzie inne źródła patrystyczne, które świadczyłyby o świętowaniu liturgii narodzin Chrystusa w dzień Epifanii, tj. dnia 6 stycznia.

³³ Paulin z Noli, *Carmen* 27, s. 43–59: „Sic aequae diuina feruntur munera Christi: ut ueneranda dies cunctis, qua uirgine natus pro cunctis hominem sumpsit deus, utque deinde, qua puerum stella duce mystica dona ferentes subpubliciter uidere magi, seu qua magis illum Iordanis trepidans lauit tinguente Iohanne sacranter cunctas recreandis gentibus undas, siue dies eadem magis illo sit sacra signo, quo primum deus egit opus, cum flumine uerso permutauit aquas praedulcis nectare uini. quid paschale epulum? nam certe iugiter omni pascha die cunctis ecclesia praedicat oris, contestans domini mortem cruce, de cruce uitani cunctorum; tamen hoc magnae pietatis in omnes grande sacramentum praescripto mense quotannis totus ubique pari famulatu mundus adorat, aeternum celebrans rediuiuo corpore regem”: CSEL 30 bis, G. Hartel (1 red.), M. Kamptner (2 red.), Wien 1999, s. 264.

³⁴ Chromacjusz z Akwilei, *Sermo* 32, 1: „Congruer ergo in natiuitate Domini census totus orbis agitatus est, quia ipse erat cui totus mundus censendus erat in salutem”: Sch 164, s. 160; Chromacjusz z Akwilei, *Sermo* 32, 3: „Quod autem in praesepio positus est Dominus et Saluator noster, hoc ostendebat quia futurus erat credentium”: Sch 164, s. 162.

³⁵ Chromacjusz z Akwilei, *Sermo* 34, 1: „Hodierna die (...) Dominus et saluator noster a Iohanne in Iordane baptizatus est”: Sch 164, s. 182.

³⁶ Chromacjusz z Akwilei, *Sermo* 34, 2: „O quam magnum in caelesti baptismo mysterium! Pater de caelis auditur, Filius in terris uidebatur, Spiritus sanctus in specie columbae monstratur, quia uerum baptisma non est, nec uera remissio peccatorum, ubi

dzonemu hołdu przez pasterzy – alegorycznej zapowiedzi uznania Pasterza pasterzy przez biskupów/pasterzy Chrystusowego Kościoła³⁷, oraz o uznaniu godności królewskiej Chrystusa przez Magów³⁸. Zdaniem Josepha Lemarié OSB, wydawcy tekstów Chromacjusza w SCh³⁹, w jego duchowo-alegorycznym komentarzu do Łk 2, 10–14, w *Sermo* 32, 5 mogą być też hipotetyczne ślady obchodów wigilii Bożego Narodzenia przez zgromadzenie liturgiczne:

„Co bowiem mogło być większą radością, jak to, co anioł oznajmił pasterzom, że Król chwały, Chrystus i Pan majestatu wiecznego zechciał się narodzić z Dziewicy z powodu zbawienia ludzkiego? (...). Wypadało bowiem, aby z Narodzenia tak wielkiego Króla nie tylko ludzie się weselili, ponieważ On był stwórcą ludzi, stwórcą Aniołów i Bogiem wszelkiej potęgi. Ponieważ przeto tego dnia Pan i Zbawiciel nasz według ciała raczył się narodzić, cieszymy się z Aniołami radością wielką i weselmy się weselem duchowym z wiarą, z nabożeństwem, ze świętością serca”⁴⁰.

Jednak komentarz ten jest bardzo duchowy i alegoryczny, w homilii nie występują już inne odniesienia do tej kwestii, a sam Chromacjusz w swoim komentarzu do *Ewangelii Mateusza* jest ewidentnie świadkiem zachodniej tradycji świętowania Bożego Narodzenia jako Epifanii. Nie można zatem jednoznacznie potwierdzić, że w tekstach Chromacjusza

Trinitatis ueritas non est, nec remissio potest dari peccatorum, ubi perfecta Trinitas non creditur”: SCh 164, s. 182.

³⁷ Chromacjusz z Akwilei, *Sermo* 32, 4: „Quam corpoream Domini natiuitatem primus pastoribus angelus nuntiauit uigilantibus supra gregem suum. Natiuitatem principis pastorum non nisi primi pastores cognoscere debuerunt. Pastores gregum spiritaliter episcopi ecclesiarum sunt qui commissos sibi greges a Christo custodiunt, ne luporum insidias patiantur”: SCh 164, s. 164.

³⁸ Chromacjusz z Akwilei, *Sermo* 23, 3: „Cuius regis dignitatem etiam magi illi in oriente in ipso ortu natiuitatis corporeae cognouerunt”: SCh 164, s. 66; por. Mt 2, 2.

³⁹ J. Lemarié, *La liturgie d'Aquilée au temps de Chromace*, SCh 154, s. 83–85.

⁴⁰ Chromacjusz z Akwilei, *Sermo* 32, 5: „Quod enim gaudium maius esse poterat quam quod angelus pastoribus nuntiavit, quia rex gloriae, Christus et Dominus maiestatis aeternae, causa salutis humanae nasci ex uirgine uoluit? (...). Congruum enim erat ut in natiuitate tanti regis non solum homines, sed et angeli laetarentur, quia ipse erat creator hominum, creator angelorum et Deus omnis potestatis. Quia ergo hac die Dominus et Salvator noster secundum carnem nasci dignatus est, gaudemus et nos cum angelis exultatione caelesti et laetemur laetitia spiritali cum fide, cum deuotione, cum sanctitate cordis”: SCh 164, s. 166, 168; tłum. polskie: S. Ryznar, PSP 49, s. 99.

występują świadectwa na temat istnienia tradycji wigilii Bożego Narodzenia⁴¹.

Post przedpaschalny

W pismach Chromacjusza nie występują odniesienia do liturgii postu przedpaschalnego tzw. trzech tygodni przedpaschalnych⁴², można natomiast napotkać na nawiązania do nowszej od niej liturgii postu czterdziestodniowego – ludowej tradycji liturgicznej powstałej w latach trzydziestych-czterdziestych IV wieku na Wschodzie, która pod koniec IV wieku przeniknęła także na Zachód, stając się powoli zwyczajem w całym Kościele⁴³. Post 40 dni zaczynał się na sześć tygodni przed uroczystością Paschy, lekturą rozpoczynającą liturgię postną był tekst o kuszeniu Jezusa na pustyni z Mt 4, 1–11⁴⁴. W ST zapowiedzią czterdziestodniowego postu Chrystusa, podejmowanego potem przez chrześcijan, był wg Chromacjusza post proroka Eliasza, poszczącego 40 dni i 40 nocy⁴⁵. Jako praktyka kościelna był nakazany prawem kościelnym, ale, jak gorzko konstatuje Chromacjusz, niewiele osób go zachowywało⁴⁶, dlatego, jako biskup miasta, wzywał on swych wiernych do podejmowania przede wszystkim postu duchowego, czyli do wyrzeczeń w celu unikania wad, gdyż samo wyrzekanie się pokarmu nie jest postem⁴⁷.

⁴¹ Por. J. Lemarié, *La liturgie d'Aquilée...*, dz. cyt., s. 85–86.

⁴² Por. J. Froger, *Les anticipation du jeûne quadragésimal*, „Mélanges de Science Religieuse” 1946, s. 207.

⁴³ Por. M. Righetti, dz. cyt., s. 131–134.

⁴⁴ Chromacjusz z Akwilei, *Tractatus in Mathaeum* 14, 6, „In eo namque quod post baptismum ac ieiunium temptari se ab inimico Dominus passus est, id ostensum est quod ad unumquemque nostrum post lauacrum regenerationis, post sanctae uitae propositum, postque religiosum laborem ieiunii statim diabolus temptator accedat, ut nos aut cibi desiderio, aut per concupiscentiam corporalem a proposito religionis auertat”: *Scriptores Circa Ambrosium* 3/II [dalej: SCA 3/II], red. takstu R. Étaix et J. Lemarié, red. wydania G. Banterle, Milano–Roma 1990, s. 96.

⁴⁵ Chromacjusz z Akwilei, *Sermo* 25, 1: „Helias quadraginta diebus et quadraginta noctibus ieiunauit”: SCh 164, s. 78.

⁴⁶ Chromacjusz z Akwilei, *Sermo* 3, 1: „Indictum est legitimus ieiunium nuper, pauci ieiunaverunt”: SCh 154, s. 146, 148.

⁴⁷ Chromacjusz z Akwilei, *Sermo* 35, 4: „Quia ad hoc ieiunamus, non ut tantum a cibo abstinenceamus, sed ut ab omnibus carnis viitiis separemur. (...) Verum abstinere solum a cibo, nullam ieiunium est”: SCh 164, s. 196.

Święta Paschy

Tematyka paschalna była obecna w *Kazaniach* 19 i 20 Chromacjusza, głoszonych w Wielki Piątek⁴⁸. Jednak sam termin Pascha odnosił się tu prawdopodobnie tylko do wigilii paschalnej i do dnia Paschy⁴⁹. Zatem sytuacja w Kościele akwilejskim na przełomie IV i V wieku była w tym względzie podobna, jak w Mediolanie za czasów Ambrożego, czy w Hippo Regius za czasów Augustyna⁵⁰.

Tematyka liturgii Wigilii Paschalnej jest poruszona przez Chromacjusza w *Kazaniach* 16⁵¹, 17⁵² i 17 A⁵³. Biskup Akwilei poucza swoich wiernych o sensie Wigilii, zachęca ich do gorliwego przeżywania celebracji liturgicznej, przypomina teologiczne znaczenie Paschy Chrystusa, będącej wspomnieniem śmierci, złożenia do grobu, zstąpienia do piekieł oraz zmartwychwstania Pańskiego. Oprócz tych sformułowań tekst kazań nie zawiera żadnych szczegółów dotyczących celebracji liturgicznej Paschy, a nakaz komentowania podczas kazań tekstów z Wj 12, 42, *Psalmu* 117 czy 1 Kor 5, 7 pozwala jedynie przypuszczać, że były one wcześniej stosowane w liturgii czytań, ale jest to tylko hipoteza oparta na domyśle⁵⁴.

Kazanie 8 Chromacjusza o Wniebowstąpieniu jest, obok tekstów Filastriusza z Brescii († przed 397 r.), najstarszym dowodem na to, że obchodzono je w sposób ustalony 40 dni po Wielkiej Nocy. Natomiast nie przetrwało żadne kazanie tego autora poświęcone Zesłaniu Ducha Świętego, dlatego nie można odtworzyć tradycji święta pentakostalnego w Akwilei na przełomie IV/V wieku⁵⁵.

⁴⁸ Chromacjusz z Akwilei, *Sermo* 19: SCh 164, s. 16–31; Chromacjusz z Akwilei, *Sermo* 20: SCh 164, s. 33–37.

⁴⁹ Por. J. Lemarié, *La liturgie d'Aquilée...*, dz. cyt., s. 93.

⁵⁰ Por. V. Monachino, *La cura pastorale a Milano, Cartagine e Roma nel secolo IV*, Roma 1947, s. 29–32 n.; H. Frank, *Die Paschavigil als Ende der Quadragesima und ihr Festinhalt bei Augustinus*, „Archiv für Liturgiewissenschaft” IX (1965), s. 18–27; por. też: V. Monachino, *S. Ambrogio e la cura pastorale a Milano nel secolo IV*, Milano 1973.

⁵¹ Chromacjusz z Akwilei, *Sermo* 16: SCh 154, s. 258–267.

⁵² Chromacjusz z Akwilei, *Sermo* 17: SCh 154, s. 268–274.

⁵³ Chromacjusz z Akwilei, *Sermo* 17 A: SCh 154, s. 274–279.

⁵⁴ Por. J. Lemarié, *La liturgie d'Aquilée...*, dz. cyt., s. 93–94.

⁵⁵ Chromacjusz z Akwilei, *Sermo* 8: SCh, 154, s. 182–195; J. Lemarié, *La liturgie d'Aquilée...*, dz. cyt., s. 96–97.

Kazania św. Chromacjusza z Akwilei zawierały również szereg innych ważnych wątków dotyczących tematyki okołoliturgicznej, wygłoszonych podczas liturgii wielkanocnej, czy udzielania chrztu katechumenom (*Kazanie* 14⁵⁶ i 15⁵⁷). Autor ten jest też prawdopodobnie pierwszym świadkiem wprowadzenia na Zachodzie śpiewu *Sanctus* do rytuału Mszy św. około 400 roku⁵⁸. *Kazanie* 26 dotyczyło poświęcenia kościoła w Concordii oraz konsekracji pierwszego bp. Concordii przez Chromacjusza, najprawdopodobniej wiosną 389 roku⁵⁹.

Zanik rytu akwilejskiego VI–VIII w.

Ryt liturgii akwilejskiej rozwijał się praktycznie do 568 roku, kiedy w wyniku najazdu Longobardów oraz wspomnianych sporów politycznych i religijnych metropolia Akwilei straciła dotychczasowe znaczenie kościelne⁶⁰. Sama liturgia akwilejska stopniowo ulegała romanizacji, czego dowodem są zapisy zmian zawarte w świadectwach z fazy kodyfikacji liturgicznej tej liturgii, tj. w VI-wiecznym ewangeliarzu *Codex Forniulensis*⁶¹, a także noty na marginesach dodane do tegoż ewangeliarza

⁵⁶ Chromacjusz z Akwilei, *Sermo* 14: SCh 154, s. 238–247; było wygłoszone do neofitów w tygodniu paschalnym.

⁵⁷ Chromacjusz z Akwilei, *Sermo* 15: SCh 247–259; było wygłoszone w czasie wigilii Paschy, przed rytym obmycia nóg katechumenom, który to obrządek w Akwilei poprzedzał sam chrzest, w przeciwieństwie do liturgii kościoła Mediolanu, gdzie obmycie nóg następowało po chrzcie katechumenów. Por. Ambroży z Mediolanu, *De sacramentis* 3, 1, 4: *Opera Omnia di Sant' Ambrogio* 17, tekst łac. O. Faller, oprac. G. Banterle, Milano–Roma 1982, s. 74; J. Lemarié, *La liturgie d'Aquilée...*, dz. cyt., s. 98–103.

⁵⁸ Chromacjusz z Akwilei, *Sermo* 21, SCh 164, s. 38–49; J. Lemarié, *La liturgie d'Aquilée...*, dz. cyt., s. 102.

⁵⁹ Chromacjusz z Akwilei, *Sermo* 26: SCh 164, s. 91–101; J. Lemarié, *La liturgie d'Aquilée...*, dz. cyt., s. 103.

⁶⁰ Por. E. Franceschini, *Il «Congregaviit nos in unum» è nato a Cividale del Friuli, „Eucharistia e Comunità locale”* 4 (1972), s. 18–23; G. Cuscito, *Prospettive ecclesiologicalhe nella riforma liturgica di Paolino d'Aquileia (787–802)*, [w:] *Atti Convegno Todi XVIII, Todi* 1979, s. 223–263; V. Peri, *Rufino e il simbolo della chiesa di Aquileia. La tradizione culturale del simbolo apostolico nella „stilizzazione storica” occidentale*, AAAd 47 (2000), s. 223–245; G. Cuscito, *Il cristianesimo ad Aquileia dalle origini al Ducato longobardo*, AAAd 54 (2003), s. 425–476.

⁶¹ K. Gamber, *I più antichi libri liturgici dell'alta Italia. Descrizione dei manoscritti e frammenti del 550–750*, „*Rivista della storia della Chiesa in Italia*” 15 (1961), s. 71–81; E. Goi, *Catalogo dei codici liturgici aquileiesi ancora esistenti*, Udine 1966–1967; tenże, *Mostra di codici liturgici aquileiesi*, Udine 1968.

w wiekach VII i VIII⁶² oraz w pochodzącym z VIII wieku dokumencie o nazwie *Capitulare evangeliorum*⁶³, stanowiącym część tzw. *Codex Rehdigeranus*⁶⁴.

We wczesnym średniowieczu patriarcha Akwilei bp Paulin II (776–802) podporządkował się zaleceniom cesarza Karola Wielkiego i wprowadził na terenie swojego biskupstwa ryt rzymski⁶⁵. Jednak pewne pozostałości pierwotnego rytu akwilejskiego zachowały się jeszcze w tzw. *ordines* poszczególnych Kościołów lokalnych rejonu Akwilei. W związku z tym mówiono o tzw. rycie *patriarchino*⁶⁶, który jednak został zniesiony podczas obrad lokalnego synodu w Akwilei w 1596 roku. Dlatego samo wyrażenie *rito patriarchino* nie występuje później w księgach liturgicznych, zawierają one natomiast sformułowanie: *secundum consuetudinem Ecclesiae Aquileiensis*⁶⁷. Jediną pozostałością rytu akwilejskiego na terenie dzisiejszej północnej Italii może być jedynie „il canto patriarchino”, rodzaj śpiewu wykonywanego rejonach Wenecji i Friuli⁶⁸.

⁶² D. De Bruyene, *Les notes liturgiques du Codex Forojuliensis*, „Revue Bénédictine” 30 (1913), s. 208–218; V. Grossi, *Duchowość Łacińskich Ojców Kościoła. 6. Duchowość łacińskich ksiąg liturgicznych. B. Capitulare evangeliorum foroiulense*, [w:] *Historia duchowości*, t. III, red. T. Špidlik, I. Gargano, V. Grossi, tłum. zbiorowe, Kraków 2004, s. 381–385.

⁶³ *L'année liturgique à Aquilée antérieurement à l'époque carolingienne d'après le CODEX EVANGELIORUM REHDIGERANUS*, red. G. Morin, „Revue Bénédictine” 19 (1902), s. 1–12; natomiast na temat porównania wykazów ewangeliarzy pochodzących z dwóch kapitularzy akwilejskich z innymi ewangeliarzami z północnej Italii zobacz opracowanie: G. Godu, *Évangiles. II. Systèmes de la Haute Italie*, [w:] *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie V/1*, Letouzey et Ané, Paris 1922, s. 880–894.

⁶⁴ *Codex Rehdigeranus*, red. J. Vogels, *Collectanea Biblica Latina II*, Roma 1913.

⁶⁵ G. Cuscito, *Prospettive ecclesiologicalhe nella riforma...*, dz. cyt., s. 223–263; C. G. Mor, *S. Paolino e Carlo Magno*, *AAAd* 32 (1988), s. 65–81; G. Fedalto, *Il Patriarca Paolino tra religione e regno franco*, *AAAd* 32 (1988), s. 83–105; J. Šašel, *L'organizzazione del confine orientale d'Italia nell'alto medioevo*, *AAAd* 32 (1988), s. 107–114; Y.-M. Duval, *Paulin d'Aquilée et le duc Éric. Des clercs et moines aux laïcs et des laïcs aux clercs et moines*, *AAAd* 32 (1988), s. 115–147; G. Cuscito, *Il Patriarca Paolino e la liturgia di Aquileia. (Con appendice di Basilio Spolverato su L'evangelario di Grado)*, *AAAd* 32 (1988), s. 149–167; B. Spolverato, *L'Evangelario di Grado*, *AAAd* 32 (1988), s. 168–172.

⁶⁶ S. Cella, *Il rito patriarchino di Como*, [w:] *Ricerche storiche sulla Chiesa Ambrosiana I*, *Archivio Ambrosiano* 18, Milano 1970, s. 44–82.

⁶⁷ E. Cattaneo, *Il culto cristiano in Occidente. Note storiche*, Roma 1992², s. 150.

⁶⁸ *Il canto „Patriarchino” di tradizione orale in area istriana e veneto-friulana*, red. P. Barzan, A. Vildera, Vicenza 2000; A. Rusconi, *Il rito e il canto patriarchino nelle aree periferiche: fonti e bibliografia, „status quaestionis”, prospettive di ricerca*, [w:] *Aquileia e il suo Pa-*

Zakończenie

Oryginalny ryt liturgii akwilejskiej istniał zatem formalnie od IV do VI wieku. Kiedy od VI wieku rozpoczął się okres kodyfikacji tej liturgii, paradoksalnie nastąpiła też jej silna romanizacja, co politycznie przypieczętował pod koniec VIII wieku nakaz cesarza Karola Wielkiego, zarządzający przejście patriarchatu Akwilei na liturgię rzymską. Można jednak stwierdzić, że ryt akwilejski był stale pod dużym wpływem rytu liturgii rzymskiej, choć w początkach jego istnienia należy odnotować pewne wpływy liturgii wschodnich, być może dzięki kontaktom biskupów Akwilei z patriarchami Antiochii. Pierwotny ryt akwilejski zawierał wiele nowych elementów, jak choćby praktyka czterdziestodniowego postu przed świętami Paschy czy śpiew *Sancus* w liturgii zachodniej.

---

triarcato. Atti del Convegno Internazionale di Studio (Udine, 21–23 ottobre 1999), red. S. Tavano, G. Bergamini, S. Cavazza, Udine 2000 (*Pubblicazioni della Deputazione di storia patria per il Friuli* 29), s. 165–205.